

Chaim Kozlenicki

[March 20, 2005]

Tape 1

[הראיון מתחיל ואז נפסק בגלל מישהו שעולה במדרגות. הוא מתחיל מחדש]

ש: שלום. אולי נתחיל מזה שתציג את עצמך, תספר איפה נולדת באיזה בית, מי היה שם ובמה עסקו ההורים.

ת: שמי חיים קוז'לניסקי. נולדתי בפולין, לודז' ב-1928. הייתי בן שני במשפחה של ארבע נפשות, היה לי אח יותר מבוגר בשלוש שנים. אבי היה נגר ואמי הייתה עקרת בית. הלכתי לבית הספר עממי והספקתי לסיים ארבע כיתות בית ספר עממי. הייתי תלמיד טוב ובין המקצועות שעניינו אותי במיוחד היה היסטוריה. עד גיל 10, כיתה ג' למעשה, הייתי פטריוט פולני שרוף וידעתי את כל ההיסטוריה הפולנית על אותה תקופה, וכל הגיבורים שלי היו ממש ידידים שלי. בכיתה רביעית, אני לא זוכר באיזה שלב זה היה, ערב אחד כשסידרתי את הילקוט, סידרתי את המחברות בילקוט, פתאום שמת לי לב שבתוך הילקוט נמצאת חוברת קטנה על תאודור הרצל, שמעולם לא נפגשתי עם זה, והלכתי למיטה ובדרך כלל במיטה קראתי, והתחלתי לקרוא מתוך סקרנות מה זה. ותוך כדי קריאה פתאום התחלתי להבין מה אני קורא. הגעתי אז לידי מסקנה שאני בתור יהודי לא צריך להיות פטריוט פולני, אלא יהודי, ומאותו רגע למעשה, הלכתי להיות למעשה ציוני. אמנם לא הייתה לי דעה מגובשת, הדבר הראשון שעלה על דעתי שאני צריך להרביץ לערבים, אבל זה לא היה מתוך זה שהייתה לי, הייתי בית"רי או הייתי לאומי, אלא מתוך זה שהיו כתבות בעיר על החלונות ראוה, על הבתים, "תרביץ ליהודים", וזה ככה נכנס לי לראש, וידעתי שיש גם ערבים בארץ ישראל, ומתוך זה, זו הייתה למעשה הסיסמה הראשונה שלי להיות ציוני. ואפילו דיברתי עם החברים שלי בכיתה, ואני כבר התחלתי להתעניין מה שקורה בארץ ישראל, זה כבר לא היה "שמה בארץ ישראל", זה היה "אצלנו בארץ ישראל", שאז היו מאורעות '36, '39, מאורעות בארץ, ואני מאוד חייתי את זה. יש לציין גם שהייתה לי משפחה בארץ, היה לי סבא ודוד ודודה עם משפחותיהם, והוריי היו גם כן בארץ ישראל לפני שאני נולדתי, בעלייה רביעית, עד כמה שידוע לי, בשנות '26, היו שמה תקופה מסוימת, קטנה מאוד, מפני ששם אבא שלי ירד עם אחי הגדול, וחזרו בגלל התנאים הבלתי... התנאים האובייקטיביים שלא יכלו להחזיק מעמד, ואנחנו עמדנו לנסוע לארץ ישראל בנובמבר או בדצמבר 1939. המלחמה פרצה ב-1939, בספטמבר, ואנחנו נתקענו. וברגע שהגרמנים נכנסו ללודז', שמונה ימים אחרי פרוץ המלחמה, התחילו התנכלויות ביהודים בצורה איומה. מיום ליום היה יותר גרוע. זה התחיל בזה היו כל כך הרבה גזירות, שקשה לי עכשיו לשחזר את זה, כי... אבל מה שאני זוכר שהגזרה

הראשונה הייתה שאסור ללכת בין שעות הערב עד הבוקר, אחר כך שאסור ליהודים להתאסף למעלה מעשרה אנשים, וביום הגרמנים היו מתנפלים על יהודים ובמיוחד עם אלה הזקנים, היו גוזרים את הזקנים ומרביצים, ומכוניות גרמניות היו באות לעיר ופתאום ירדו חיילים ותפסו אנשים לעבודה והרביצו ומה שהיה קורה אז אצלי, שכשתפסו את אבא שלי לעבודה ואבא חזר מוכה ומושפל, אני הרגשתי את ההשפלה אולי יותר ממנו, מפני שכבר אז הייתי בסך הכול ילד בן 11, אבל ההשפעה הזאת, ההשפלה הזאת, שהם קוראים לאבא שלי בשם, בגוף שני, לעומת זה אנחנו היינו מחונכים שלאנשים מבוגרים מדברים בגוף שלישי, כמו שלמורה או לסבא, ולא פתאום כל מי שיש לו יד ורגל, כל אחד שלא יהודי יכול לקרוא לאבא שלי "תבוא הנה, בוא הנה, ו..." מאוד התקוממתי בתוכי, הייתי, למרות שהייתי במנטליות גלותית מאוד, כי אנחנו מדורי דורות היינו בגלות וידענו שפולנים קוראים אחרינו שמות גנאי ואנחנו לא כאילו לא שמענו, או כשזרקו אחרינו אבנים אנחנו ברחנו. הייתה לנו מנטליות גלותית. למרות ש... למרות המנטליות הזאת, אני כל כך התקוממתי, מה שקורה לאבא וכל פעם אני הלכתי לפעמים בראש, לפני שאבא יצא לרחוב אני הלכתי לראות אם לא תופסים לעבודה, וכמה פעמים שאבא קפץ לתוך הגינה, ואני מתאר לי את אבא, מה שהוא חשב אז, שהוא צריך להסתתר ואני הילד המגן עליו, זה... ואני מאוד מאוד כאבתי את הנושא הזה. ובין היתר, טוב אני לא אחזור על מה שהיה בגטו, כל הגזרות, שזה מפה ועד הודעה חדשה, אני רק רוצה להגיד שהודיעו שיכניסו אותנו לגטו, אני למעשה שמחתי שאנחנו נהיה מופרדים מהגרמנים ולא ייקחו את אבא לעבודה ונהיה רק בין היהודים. כיוון שהייתי מאוד נאיבי, אבל זו הייתה ההרגשה שלי אז. אנחנו נכנסנו לגטו, זה היה עניין של חודשים מספר עד שעברנו מהעיר לתוך הגטו, ולמזלנו, לאבא היה בן דוד שהיה לו מפעל בגטו וגר שמה, ואנחנו עברנו לגור אצלו בימים הראשונים, אחר כך הוא סידר לנו באופן יוצא מן הכלל דירה משלנו. הדירה הזאת הייתה למעשה צריף עץ שעמד ממש על גבול של הגטו. מולנו, מול החלון שלנו, עמד הזקיף הגרמני, ואולי שני מטר מהחלון, כשפתחנו את החלון אז הוא יכול לראות בדיוק מה שקורה בצריף שלנו, וכמובן החלון היה תמיד סגור. והגענו לגטו כבר בחוסר כל, כי לא יכולנו להביא את הדברים מהעיר לגטו. הבאנו כל אחד רק דברים החיוניים ביותר.

ש: למשל?

ת: למשל הבגדים, קצת כלי בית. המחברות ודברי... דברים שהצטרכנו לבית ספר. כמעט, אפילו לא יכולנו להביא את הכלים של אבא, בגלל שגרנו בבית בעיר שהיו שם 120 דיירים והיה שוער בית היה פולני, וכשאנחנו עברנו לתוך הגטו, הבתים היו בנויים לפני המלחמה בצורה כזו שהשער גדול, וכניסה לעגלות, ובתוך השער הגדול היה שער כניסה לאנשים, וכשאנחנו הצלחנו להעביר את הדברים לגטו, אז בין השוער למטה על יד, לא נתן לפתוח את השער הגדול, אלא מתח חוט בדלת היציאה של האנשים ברוחב של איזה 60 ס"מ, שאנשים לא יוכלו להוציא את הרהיטים משמה. ככה שלמעשה כל הרהיטים נשארו בבית; וראוי לציין שבבית שלנו, ב-120 דיירים, 95 אחוז היו יהודים, כך שכל הרכוש למעשה נשאר. עוד אבל לפני זאת, סגרו לנו את חשבונות הבנקים ו... היו הרבה גזרות. כשנכנסנו לגטו, אז היינו באותה מידה מאושרים, שגרנו אך ורק עם משפחה שלנו, כי הצפיפות בגטו הייתה גדולה מאוד, היו משפחות שלמות גרות ב... אפילו שתי משפחות ושלוש משפחות בחדר אחד, ואנחנו גרנו לחוד. זה היה יתרון גדול מאוד, והיה לנו שמה גם אדמה הייתה, הגטו היה בדרך כלל ללא תשתית, ואנחנו קיבלנו כמה מטר מרובע אדמה לעיבוד עצמאי, אפילו קיבלנו לפעמים שתילים או גרעינים שאנחנו יכולנו לשתול ואנחנו גידלנו שמה תפוחי אדמה, גזר, סלק, כל מיני ירקות שזה עזר לנו לכלכלת הבית. בגטו בהתחלה היה בית ספר, והלכתי לכיתה ה' ו-ו'. הבית ספר היה... כבר לא היו אותם ספרים של בית ספר, למדנו שמה יידיש וגרמנית ו... הבית ספר היה למעשה בריחה מהרחוב, וקיבלנו שמה מרק, וזה היה אחד הדברים החשובים שקיבלנו את המרק, ו... אחרי הבית ספר, בכיתה ה', ו', באמצע הלימודים, פתאום הפסיקו את הלימודים כי הביאו יהודים מגרמניה, מצ'כוסלובקיה ומעיריות ליד לודז'...

ש: אני רוצה לשאול אותך על תקופה קצת יותר מוקדמת. [צלם: סליחה, אם הוא יכול להסתכל עליי כשהוא מדבר] כן, זה טוב. אני רוצה לחזור לתקופה קצת יותר מוקדמת, רק שהגעתם והתחלתם לגור בגטו. במה עסקו ההורים? איפה הם עבדו? האם אחיך גם היה תלמיד בית הספר? האם המשכת להתעניין בקריאת ספרים כמו שלפני המלחמה? וקצת אולי תספר על הבית ספר, וגם על האווירה בבית, זאת אומרת, אחרי שאתה חוזר מבית הספר, ואחיך, וההורים מהעבודה, מה קורה? על מה מדברים? מה סדר היום?

ת: כשפתחו את הבתי ספר בגטו, התחלנו ללכת. אחד הדברים החשובים היה שמקבלים שמה מרק, כי מהתחלת הגטו היו כבר הגבלות באוכל, והוציאו תלושים, האוכל היה נגד תלושים, ואבא התחיל לעבוד במקצוע שלו. בהתחלה היינו מיד אחרי זה אימא התחילה גם לעבוד, ואחי ואני הלכנו עוד לבית הספר. והייתי אז כבר ציוני, אפילו עם החברים בבית הספר, כבר ידעו שאני ציוני, אפילו ידעתי שהמנהל בית ספר, שהוא בונדיסט, והוא ממש התנקם בי, זה... הייתי גם כן שובב, אבל הוא התנקם בי בצורה איומה, כל פעם שהיה משהו, תמיד קרא לאימא שאני עשיתי, או שלא עשיתי וכן עשיתי, תמיד אני הייתי הקורבן. אבל עם הילדים, עם החברים שלי, אנחנו כבר דיברנו על ארץ ישראל. בנוסף לזה, נודע לי שיש בגטו תנועה ציונית. ואחד החברים שלי, במקרה מירק שמו היה, בא ואומר שהוא, ואמר לי, שהוא לומד איזה דקלום. אמרתי "איזה דקלום?" הוא אומר "אני בתנועה ציונית". ואני ממש נדהמת, אני הציוני והוא לומד את זה? ומיד ניגשתי לאימא וביקשתי שאני רוצה להיות בתנועה, שאימא תרשה לי, ואימא הרשתה לי. ולמחרת הלכתי עם החבר הזה, הוא כבר לימד אותי תרגילי סדר בעברית, והלכתי אתו כמו עפתי, כי כבר לא יכולתי... הייתי כל כך חסר סבלנות ועם הדמיונות שלי היו בשחקים. ובצורה הזאת נכנסתי ל"הנוער הציוני", ואז אנחנו יכולנו עוד להתאסף, ועוד רקדנו, ועוד לא היה כל כך נורא, עוד לא היה מחתרת, למעשה. כי בהתחלה, הנוער החלוצי, והציוני אפילו, הקומוניסטי, היו במארישין היו שמה הכשרות כביכול גם הם היו בתנועה, אחר כך סגרו את זה, ואני הגעתי לתנועה הזאת מתי שכבר היו פה בעיר זה התחיל להתארגן אז למעשה. והיו לנו הקבוצה שלנו התחלקה לגדודים, לקן ולגדודים, אני הייתי בגדוד "ילדי העמק", שהיה אחד הגדודים הצעירים ביותר. בראש הגדוד היה _____ אולי בכמה שנים מבוגר מאתנו, בכל אופן הוא היה לפחות סגנו של ריבנו של עולם, אנחנו שאבנו, ספגנו כל מילה שהוא סיפר לנו, אנחנו למדנו על תורת הציונות, ואנחנו למדנו את כל קורות חיים של אבות הציונות, ושירים בעברית, כל השירים היו כמו שירי קודש, כמובן שכל זה אנחנו רשמנו באותיות לטיניות, כי לא ידענו עברית. ובצורה כזאת אנחנו התרגלנו, אנחנו למעשה הורגלנו שמה על ידי הגדולים, במירכאות כפולות, הם היו בכמה שנים גדולים מאתנו, והיו אסיפות פעם-פעמיים בשבוע. יחד עם זאת התחלנו כבר _____ שיסתיים הבית ספר נצטרך לעבוד, ואני עוד נדמה לי שכבר לפני גמר הבית ספר כבר עבדתי במשמרת לילה במפעל לעצמות. ביום למדתי וגם הלכתי לאסיפות, היו לי לפעמים קשיים באסיפות, כי פרט לאסיפות ופרט ללימודים ופרט לעבודה, היינו צריכים לעמוד גם כן בתור לקבלת האוכל עם תלושים, והייתה לנו גינה כפי שסיפרתי שצריכים לעבוד בגינה, והיו לי לפעמים איזה אי הבנות בין ההורים שאני עוזב יותר מדי את הבית, אבל מצד שני אני חשבתי שאם אני נמצא עם הקבוצה, אני נוסע לארץ ישראל, וזה היה דבר, אחד הדברים הנשגבים ש... ובגטו אנחנו... הייתה ספרייה, וקראתי המון ספרים, נדמה לי שכמעט יום יום קראתי ספר, זה דבר יוצא מן הכלל. כי כל רגע חופשי, ואפילו בעשיתי, אפילו קמתי בבוקר עם ספר וכל רגע חופשי קראתי, וכמובן תמיד חיפשתי את הנושא הישראלי, כאילו היה נושא על יהודים, ולא היה ספר, נדמה לי, שהיה על נושא זה שלא קראתי מכיוון שאז בגטו קראתי את כל הקלסיקאים העולמיים, הצרפתים והגרמנים והרוסים: ויקטור הוגו, דוסטויבסקי או... מפני שכל הספרים הגדולים ש... והגרמנים, וסרמן וקלרמן ופוישטברגר, כל הספרים האלה בלעתי אותם.

ש: מאיפה הספרים האלה, איך הם הגיעו לגטו?

ת: אנשים הביאו את זה לתוך הגטו. הייתה גם ספרייה של זוננברג, ואני הייתי, אחרי זה, אני אספר אחר כך, אני הייתי בתפקיד של רץ או מקשר, כי לא היו ווקי-טוקי אז המנהל ביקש שאני אחליף לו ספר, אז לקחתי את הספר שלו לספרייה, כשהבאתי לו ספר, לפני שנתתי לו, אז חצי ספר כבר קראתי, אחר כך החזרתי לו אבל קראתי ספר שני, וכשהוא סיים, אז אני כבר סיימתי את הספר שלו. אני... וכיוון שהייתי עסוק מאוד בגדוד אנחנו... מה שקרה בגטו שהורים היו הורים זה פקטו, ובנפש, אבל זה יורו, אבל זה פקטו אנחנו היינו כבר כולנו עצמאיים, כי כל הילדים מגיל עשר היו אמורים לעבוד ולהתפרנס מי שעבד והוא התפרנס, קיבל את התלושים שלו, קיבל את המרק שלו בעבודה, וככה שלמעשה הורים היו... היה בית, היו הורים, אבל לא היו תלויים בהם, אנחנו היינו כבר אנשים מבוגרים.

ש: האם זאת אומרת שגם הרגשת פחות כבוד להורים?

ת: לא, הכבוד נשאר. להפך, אני עוד הרגשתי... היה לי אח גדול בגטו. אימא ואבא היו נפוחים מרעב, ואנחנו היינו גם כן... תמיד רעבים ורזים כמו מקלות. ואני אז הבנתי מה מרגישה אימא, לא ידעתי, יותר... יותר ריחמתי על אימא מאשר על אבא, לא יודע, אולי אבא היה יותר סגור אולי, אבל אני הבנתי אז בתור ילד מה מרגישה אימא שלא יכולה לתת לילדים אוכל. וזה אני פתאום נכנס לתוך גוף שלה, לתוך נפש שלה. והיה לי רע מאוד, רע מאוד עם המחשבה הזאת.

ש: האם הרגשת גם שההורים תלויים בך באיזה שהיא מידה?

ת: ההורים לא היו תלויים בי. אנחנו היינו תלויים אחד בשני, כי אנחנו הוצאנו את התלושים, אחד הביא את התלושים לכל המשפחה, ואימא בישלה, בישלה את כל הארוחות אנחנו אכלנו יחד. זה היה יתרון בגטו לעומת מחנות ריכוז שכל אחד היה לחוד. זה היה היתרון הגדול, אבל לא, זה, לא, חס וחלילה לא הפחתת כבוד, להפך, הייתה לי השתתפות בצער יותר ממה יכולתי להעלות ורצייתי שאימא ואבא ירגישו עד כמה שאני מבין אותם, ואני הייתי ילד והייתי מבוגר כבר. לי היה היתרון הזה כשהלכתי לאסיפות של החברה, בקבוצה, או בגדוד שלנו, באותו זמן לא הרגשתי את... לא הרגשתי את הרעב, והייתי שמח, והייתי רוקד עם כולם, והייתי שר, למרות שאין לי שמיעה טובה, אבל הייתי מאושר וכשחזרתי הביתה, הרגשתי את ה... פתאום הייתי רעב. וכשראיתי את הוריי, אז היה לי רע בנשמה, אפילו כתבתי מאמר בעיתון של הגדוד, המאמר היה נקרא "צבוע", כי חשבתי שאני צבוע שאני יכול במשך הזמן שאני נמצא בקבוצה לא להיות רעב, ולהיות שמח, ולהיות שוב פעם ילד, וכשחזרתי הביתה, אז ראיתי את הוריי, שהם היו מזי רעב, נפוחים, אחי ממש נהיה... מתוך הרעב, אני הייתי... שום פעם התחלתי להיות רעב, כי הייתי רעב, אנחנו היינו תמיד רעבים, אם אנחנו מדברים על גטו לודז', אז דבר יחידי שאפשר להגיד זה הרעב. שמרגע הראשון שהתחלנו לקבל מנות לפי תלושים, עד רגע אחרון זה היה רעב, מעולם לא היינו שבעים, והחלום היה לאכול עד לשובע, זה היה חלום. ככה שהיו לי נקיפות מצפון שלי טוב כשאני נמצא בקבוצה ועם הילדים, שוב אני ילד, והייתי ילד, והשתובבנו, וחזרתי הביתה אז אני האיש הזקן, כמו אימא ואבא ואחי.

ש: הזכרת קודם שהיו חוסר הבנה בין אימא לאבא בקשר לאיך לנהוג בך. האם להרשות לך להיות כל כך פעיל, או לא להרשות לך.

ת: אבא בעצם אמר, חבל שהוא... לפעמים... וזה כתבתי ביומן שלי בשם קוד "אי הבנות משפחתיות". אבא לא היה כל כך בעד זה שאני אצא מהבית, כי גם כן חזרנו אחרי שעות המותרות. אבא מאוד פחד, ואנחנו כבר ידענו ללכת בין הבתים כשאנחנו חזרנו הביתה. לאימא הייתה יותר הבנה, אפילו לאבא הייתה הבנה, אבל פחות מאימא. לדוגמה, היה חוג לעברית, ואבא היה אז... ושאלתי את ההורים אם ירשו שיהיה אצלנו בבית, אז ברגע הראשון אימא אמרה "לא", היא פחדה, ואבא אמר "טוב, שיהיה אצלנו". אז היא אמרה "טוב שיהיה אצלנו". אחר כך אבא ביקש שנפסיק את זה, כי

הוא פחד שילדים באים, באו עשרה או 12 חבר'ה, ואחר כך אימא ביקשה "אז תן עוד כמה ימים". ככה שלמעשה, זה היה, אלה היו האי הבנות או לפעמים שרציתי לצאת לאסיפות ודווקא רצו אותי בבית ואני ידעתי שמחכים לי באסיפות, כן, כי הייתי בועד הגדוד, ועוד כל מיני תפקידים, וידעתי שמחכים לי ולא יכולתי לא ללכת.

[הטכנאי מדבר, עצירה]

ש: ממה פחדת?

ת: פחדתי שהוריי ימותו. הרבה אנשים מתו מרעב. אבא סבל פרט לרעב מחוסר עישון, לפני המלחמה הוא עישן הרבה. אימא הייתה חולנית, לפני המלחמה היא הייתה, עד כמה שנודע לי אחר כך שהייתה בעיה של ריאות. ועיקר אפילו שאת כיתה א' עשיתי בכפר בגלל זמן. ואימא נפלה בגטו, כשהלכה לעבודה, אימא נפלה ושברה יד, והייתה תקופה שאני הייתי עזר שלה, אני רחצתי אותה, אני סירקתי אותה, ומשום מה אני תמיד ריחמתי יותר על אימא מתוך... בתור אישה.

ש: אתה הזכרת קודם שהבית שלכם היה ממש ליד הגדר. [טכנאי מדבר] הזכרת שגרתם ממש ליד הגדר. האם הגדר הייתה מקור של פחד?

ת: אנחנו לא התקרבו לגדר, למרות שהיינו בחצר באמצע היום. בערב אנחנו לא יצאנו, כי הזקיף, מתי שהתחשק לו, אז הוא ירה לתוך החצר. למרות שהיה לנו נוחיות בחצר, היה בור שופכין ומים, הייתה שמה באר, ביום אנחנו הסתובבנו, גם כן גידלנו את הירקות בחצר. לעומת זה, כשחזרנו הביתה, אנחנו דרך חצרות שלא לעבור דרך הרחוב הראשי, מדי לילה לילה שמענו יריות ושמענו [צלצול טלפון]

ש: היית בן 12 וחצי בשנת '42?

ת: הייתי כבר בן 14.

ש: סליחה, אז נתחיל מהתחלה. כשהיית בן 12, 12 וחצי, ההורים רצו להכין אותך לטקס בר מצווה.

ת: כן. למעשה סבא, היה לי עוד סבא, כשעברנו לגטו באו סבא וסבתא והבני משפחה שלנו, סבא היה איש מאוד אדוק והוא הכין אותי לבר מצווה. למדתי את הפרשת השבוע זה היה על _____ והוא לימד אותי להניח תפילין. אבל כשהגיע יום הבר מצווה, סבא כבר לא היה בחיים. לא יכול היה לבוא, הוא כבר היה נפוח כזה שלא היה כבר מסוגל לבוא. בכל אופן, אנחנו, ביום שהיה לי בר מצווה, קמנו כולנו יותר מוקדם, ואני כבר ידעתי להניח את התפילין, ואמרתי את הברכות והנחתי את התפילין.

ש: איפה זה היה?

ת: זה בבית.

ש: כל זה היה בבית?

ת: בבית, לפני העבודה, אנחנו הלוא היינו צריכים להיות בעבודה בזמן, מי שלא בא בזמן לעבודה, אז הוא קיבל עונש ולא קיבל את המרק. ואנחנו כולנו עבדנו, אז עבדתי ב _____ ניירות ואחי עבד בבית חרושת למתכת, אבא עבד בנגרות ואימא עבדה בבית חרושת לחזיות. אבל היינו חייבים כולנו לבוא בזמן לעבודה, ככה שקמנו באותו יום יותר מוקדם, זה היה יום שני בשבוע. והנחתי את

התפילין, אמרתי את הברכות, וקיבלתי [משתנק מדמעות] רק רגע, סליחה. טוב, אני חוזר לעצמי. הנחתי את התפילין ואמרתי את הברכות וקיבלתי [משתנק מדמעות] קיבלתי במתנה מהמשפחה חצי כיכר לחם. והם רצו שאני אוכל אותו במקום, בנוכחותם, ואני סירבתי, כי ידעתי את מקור החצי כיכר לחם, לא קנו את זה בחנות, כן? אני לא יכול אפילו לתאר לעצמי כמה זמן הם חסכו את זה מפיהם כדי לתת לי אותו. ואני כל הזמן עמדתי _____, והם החליטו שאני חייב לאכול את זה ואני אכלתי, כולנו התרגשנו אז מאוד, כמו שעכשיו, ולא יכולתי להסתכל הרבה זמן בעיניים שאכלתי את הלחם שלהם. ואני נדרתי אז נדר שאם וכאשר אני אעבור את המלחמה, ואני אהיה אדם רגיל ואקים משפחה, ויהיה לי בן שיגיע לגיל בר מצווה, אני אזמין את כל הידידים ואתן להם לאכול לחם לשובע. ואחר כך בגדוד גם כן איבדתי את הטעם לחיים, והרבה זמן סבלתי בגלל הזה שאכלתי את הלחם שלהם. אפילו בגדוד שמו לב שאני לא כמו תמול שלשום, כמובן לא סיפרתי לאף אחד, אבל זה אוכל אותי עד היום הזה. טוב, בגטו היו גם גירושים כל פעם, כל פעם שם אחר, ו...

ש: רק שניונת. נחזור לבשורה שבתי ספר נסגרו.

ת: כן.

ש: זה היה מתי, אתה זוכר?

ת: זה היה ב-41', ב... בין חנוכה או לפני חנוכה.

ש: אחרי ראש השנה, כן, אוקיי. איזה רושם זה עשה עליך?

ת: באו אנשים מלובשים יפה, דיברו גרמנית, בדרך כלל מגרמניה, אפילו אנחנו קיבלנו אורחת, לא אורחת, היא... לאבא היה אח שהוא היה גר בגרמניה, בדיסלדורף. וכשהיטלר בא לשלטון הוא ברח להולנד. וכשבאו היהודים מגרמניה, באה אישה אחת מדיסלדורף, קיבלה כנראה כתובת שלנו, ואמרה שיש לה מתנה בשבילנו ואני חשבתי, אנחנו חשבנו "איזה אוכל נקבל!" אז היא הביאה איזה משהו, איזה דברי קישוט לאימא. התאכזבנו, אבל הוא למעשה, מר בלומנטל, משפחת בלומנטל, הוא שאל איפה אפשר לקנות גבינה צהובה. אנחנו שמענו את השאלה הזאת בגטו [צוחק] הם סבלו הרבה יותר מאתנו, כי אנחנו היינו כבר רגילים, כי הרעב בא שלבים שלבים. והם פתאום באו לגטו והם גרו בבתי ספר איפה שהתפנו. היו הרבה התאבדויות על הדעת אצלם, וכשהיו הגירושים, הם היו הראשונים ששילחו אותם מהגטו.

ש: האם העובדה שהבתי ספר נסגרו ואתה לא יכול לחזור לבית הספר, אבל אתה יכול להמשיך להיות חבר בגדוד, זה לא כל כך כאב שהבית ספר נסגר?

ת: לא, הבית ספר כבר לא היה מה ש... למרות שאני אהבתי מאוד ללמוד, אבל הגדוד המשיך ואנחנו היה לי אפילו יותר [זול?] להיות בגדוד, ולמעשה אז אני התפתחתי יותר בשטח זה... אני... אולי זאת כפירה, אבל בגדוד, למרות הגטו, למרות התנאים הקשים, זו הייתה תקופת פריחה שלי. זה אולי מוזר.

ש: האם בתנועה דיברתם על גטו של עצמו, זאת אומרת, על הארגון של הגטו, ועל המנהיג של הגטו?

ת: זה מושג של... בזמן שאנחנו נפגשנו בגדוד, לא היה קיים גטו. אנחנו היינו בארץ ישראל. אנחנו ידענו על מושבים ומושבות, על קיבוצים קבוצות, וכל תנועות הציוניות, על _____ וידענו על ימי... על בילוי"יים ועל... כל נקודה ידענו, וכל שירים וכל העליות שהיו, וקורות חיים של מנהיגי

הציונות, אפילו היו לנו מבחנים שעברנו משכבה קטנה ליותר גבוהה, עברנו בחינות, לא בחינות סתם, והתכוננו לזה כמו בגימנסיה, כמו באוניברסיטה.

ש: הזכרת גירושים,

ת: כן.

ש: של '42, מינואר בערך, לא, לפני...

ת: לפני זה ב-'42 התחילה, עוד ב-'41, אבל המשיכו עוד כמה פעמים, וכל פעם היו שילוחים.

ש: האם זה היה משהו שהפחיד גם את המשפחה שלך?

ת: כמובן, אנחנו רצינו... אנחנו לא ידענו לאן נשלחים האנשים, אנחנו רצינו להיות ביחד. הביחד הזה היה כל כך חזק אצלנו, אצל כולם, אני חושב, אני מדבר אצלנו, כן? רצינו להיות ביחד. למשל, אחות של אימא, סבא כבר נפטר, סבתא נפטרה, הם גרו לפני המלחמה יחד עם הסבא וסבתא. ואחות של אימא קיבלה הזמנה לגירוש עם המשפחה. זה בעל ושני ילדים: בת, בת גיל שלי בערך וילד בן שבע. ואני אפילו ליוויתי אותם עד לבית סוהר ברחוב צ'רניצקגוליטביי. ליוויתי אותם. וידוע היה שהם עוזבים את הגטו, אבל אנחנו לא חשבנו לאן הם הולכים.

ש: זה היה ברור שזה לא טוב להיות מגורש, או אולי יש בזה משהו חיובי?

ת: לא, היו בגטו גירושים שאנשים התנדבו ללכת. הם הבטיחו שאנשים נוסעים לעבודה, וש... מי שיתנדב יקבל כיכר לחם ושני קילו נדמה לי ריבה, או קילו ריבה, אם אני... אני לא מדייק אני אומר את זה מזיכרון. ואנשים התנדבו ללכת.

ש: האם אצלכם במשפחה הקטנה שלכם דיברתם על זה וחשבתם אולי גם אנחנו נתנדב ונלך?

ת: לא, לא. על זה לא דיברנו. אנחנו רצינו להיות ביחד ולחכות לזמנים יותר טובים, למרות שלא היו שום אופק.

ש: האם חשבתם ברגע מסוים, אתה, או שמעת את זה מבני משפחה או חברים שאולי הגרמנים ינצחו את המלחמה?

ת: בגטו היו מעט מאוד ידיעות מהמלחמה. למרות זה, חדרו אלינו ידיעות על ניצחונות של הגרמנים. וכל פעם התבררו מחדש, שבכל זאת הגרמנים כל כך מנצחים, כי כשפרצה המלחמה, אז היו בטוחים שהמלחמה היא רק עניין של ימים ספורים שיש לנו אנגליה וצרפת, מעצמות על ו... הגרמני תוך כמה זמן. אבל כשמענו שכבר צרפת נכבשה בצורה קלה כל כך, וכל פעם שמענו גם כן שפרצו, שכבשו הרבה ברוסיה, אז חשבנו שלמעשה עולם שלנו... לא ראינו את האופק. ודיברנו, לעבור את המלחמה אז היה מן חלום כמו שיהודים מתפללים למשיח. זה היה דבר כזה ערטיילאי אבל לא ממשי שאנחנו חושבים על זה. דיברנו, כמו שאומרים, שהאל יעזור. דיברנו, אבל לא חשבנו על זה, חשבנו רק לעבור את היום.

ש: אחרי גירוש של הדודה עם המשפחה, האם התפעלתם שאין ממנה שום ידיעה?

ת: לא. הגיעו לפעמים איזה ידיעות, מה שהתברר אחר כך שידיעות שווא, שאנשים הגיעו לדוגמא למיידינק אמרו להם לכתוב מכתב שאנחנו במצב טוב ועובדים, יש אוכל מספיק, ואחד סיפר לשני, אחד סיפר לשני ואלה היו הידיעות. זה שאני הייתי עוד קטן מדי שגם כן הצטרפו לילד הזה הקטן שיש רדיו בגטו, שיש ידיעות יותר טריות. אבל אני זוכר שאפילו דיברו על שאחד כתב מכתב שהוא צוחק מרומקובסקי בגלל ש... על מנות המזון שהוא מחלק כי הוא אוכל, הוא אוכל ללא סוף, בצורה כזאת, משהו. וחשבנו: אולי יותר טוב שמה, אבל לא היה לנו אומץ לחשוב שאנחנו נעזוב, שאחד מאתנו נעזוב וגם לא היה בא בחשבון.

ש: תספר לי בבקשה על היום הזה בספטמבר '42 כשהיית כבר בעבודה.

ת: זה התחיל בזה שבדרך כלל היינו צריכים לבוא בזמן. מי שלא בא בזמן אז קיבל עונש ולא קיבל את המרק. אני אולי אספר לך קודם שהיות וגרתי על יד הגדר תיל, מדי לילה ולילה, שמענו שאנשים ניגשו אל הגדר אימהות, אבות, אנשים צעירים, יותר מבוגרים, ניגשו אל הזקיף וביקשו "אנא, תהרוג אותי, אני לא יכול יותר לסבול איך שהמשפחה שלי סובלת מרעב" או אישה "אני לא יכולה לתת לילדים שלי לאכול ואני לא יכולה יותר לסבול", בערך כל פעם אותו נוסח. או שאנשים ניגשו לזקיף, התחילו לשיר, אנשים איבדו שפיות הדעת, וזה אפשר להבין. אני אומר את זה לכן, כשבאנו באותו יום לעבודה, הרבה אנשים לא באו בזמן, והיה קצת מוזר. אחר כך, אחרי שעה, שעתיים, התפרצה אישה אחת שעבדה אתנו יחד, עבדתי אז ברצענות, והיא התפרצה והיא סיפרה שלפנות בוקר הגיעו יחידות של אור-קומנדו. זו הייתה יחידה של אס אס עם משאיות ארוכות, והעמידו את המשאיות לאורך בתי חולים, וסיפרה על בית חולים מסוים ברחוב גניקה 36, בית סוהר שמה היה בית חולים לחולי נפש, ונכנסו לתוך הבית חולים והתחילו לזרוק את החולים לתוך המשאית, זרקו שמה ילדים, תינוקות שרק עכשיו נולדו, כולל אימהות, הורידו אנשים משולחנות ניתוחים וזרקו את זה, זרקו אותם לתוך המשאית ועזבו את הגטו. וכשהיא סיפרה את זה, אני חשבתי אני כבר מזמן בגטו, ואני יודע עד כמה הגרמנים אכזריים, אבל היא השתגעה - זה היה במושג של ילד, כן? כי שמעתי על יד גדר תיל כל פעם שבאו אנשים לשיר על יד ה... על יד הזקיף - האישה הזאת השתגעה, עוד לא יכולתי להבין את זה, שעד לידי כך. ואפילו מישוהו שאל, "אז אנחנו נבוא מחר לעבודה?" כי העבודה הייתה קשורה בזה שב-12 חילקו אוכל, בחמש אנחנו הולכים הביתה, אבל לבוא לעבודה זה היה דבר חשוב מאוד המרק הזה, כי חילקו כיכר לחם לשמונה ימים, 250 גרם לחם ליום, אנחנו במשפחה חילקנו את זה, בהתחלה זה הייתה חלוקה כזאת... חילקנו לארבע חתיכות ולמחרת כל אחד שם לב, אימא שמה לב שיש לה, החתיכה שלה יותר עבה, או אבא או אני שמת לב, מה פתאום בלילה לחם צמח התברר שכל אחד רצה לתת לזולת. אז אימא החליטה שאנחנו אם אנחנו רוצים לעבור את המלחמה אנחנו חייבים כל אחד לאכול את המנה שלו לא לחלק לזולת, כי זה היה ברור הלוא, איזה, פתאום הפרוסה שלי יותר עבה במשך לילה. אנחנו כל יום שני הוצאנו כיכר לחם וחילקנו את זה ל[לא ברור].. היו אנשים שהיו כבר משפחות לא שלמות, והיו בודדים, קיבל את הכיכר לחם, והוא כבר חלם על זה, הוא אכל את הכיכר הזה במשך יום או יומיים, ושישה ימים או שבעה ימים חי רק על המרק שהוא יקבל בבית חרושת ב... זה נקרא בגטו. לכן, זה היה העונש הגדול ביותר, כי הרבה אנשים חיו רק על הכוס, על המרק הזה ביום. ככה שהשאלה הזאת הייתה במקום. וכשעזבנו את הבית חרושת הלכנו הביתה, אז כבר ראינו מודעות ברחוב שכל הילדים מגיל עשר, כל הזקנים מגיל 60 או 65, וכל המבוגרים מ-65, מ-65 חייבים לעזוב את הגטו ואני נתתי לעצמי דין וחשבון שבעצם, הגירוש הזה מכוון למשפחה שלי, כי אנחנו היינו אימא ואבא היו נפוחים מרעב, אחי תמיד היה גבוה, גבוה ממני בהרבה, הוא היה רזה כמו שלד, וכל הגוף שלו היה מכוסה בפצעים מוגלתיים, טירוקלוסיס, וכל הגוף שלו היה רק פצעים ותחבושות, ואני הייתי קטן, לא צמחתי. אז ידעתי זה למעשה זה מכוון אלינו. ורצתי הביתה ואנחנו התכוננו ל... הכנו את התרמיל גב, אבל החלטנו בבית שאם חלילה ייקחו אחד מאתנו, אז אנחנו כולנו נלך. ובדרך כלל בגטו כשהיו גירושים, המשטרה יהודית הייתה מקבלת רשימה של אנשים והם באו בלילה, הוציאו את האנשים האלה המיועדים לגירוש, הוציאו אותם והביאו אותם לבית סוהר, אחר כך לתחנת הרכבת

והוציאו אותם מהגטו, אנחנו לא חשבנו מה קורה עם האנשים, זה... עכשיו חשבנו איך למלא את הקיבה והפעם, למרות שהבטיחו למשטרה יהודית שהם יוכלו להציל את משפחותיהם, הם עשו את עבודה, אבל לא בקצב שהגרמנים רצו. בכל זאת היה קשה לבוא למשפחה "תני את הילד הקטן, תני את התינוק תני את האימא החולה, את האבא החולה, הזקן", והם עשו את זה, אבל לא בקצב שהגרמנים ציפו, והגרמנים החליטו על עוצר כללי, והגרמנים עשו סלקציות מבית לבית. יחד עם המשטרה, הם היו עם אס אס ועם ה... עגלות, וכשהיה עוצר, אז כמובן גם לא יכולנו להוציא את המזון לפי התלושים, והיות והיה לנו הייתה לנו גינה גדולה, אולי 20 מטר מרובע, אנחנו הורדנו כל יום, גזמנו את הענפים ואימא כמה פעמים ביום בישלה את זה. ובניתיים היו סלקציות מבית לבית. אנחנו גרנו בבית האחרון על יד גדר תיל, וכל פעם שמענו שמתקרבים מתקרבים, אפילו יום אחד בא שוטר וצעק "תכיני את החומר" בשעה ארבע או בשעה... בערב נבוא לקחת. זאת אומרת אנחנו גרנו בסמוך לבית שהיה בן תשעה דיירים נדמה לי, בינינו הייתה פעם גדר עץ, אבל את הגדר כבר מזמן שימשנו בתור עץ הסקה. אבל... טוב, אז בשעה ארבע, אז מבית הסמוך באמת הוציאו אישה אחת הוציאה שתי עגלות עם תינוקות, והוציאה איזה כיסא, והושיבו שמה איזו אישה, או איש, אני לא זוכר. ידעתי שהאישה הזאת, יש לה עוד ילדים, כנראה שהסתירה אותם, ובאמת בשעה הייעודה באה עגלה עם המשטרה היהודית ולקחו אותם ונכנסו לבית, עשו עוד חיפוש, ואנחנו לא התייצבנו כי... לא חשבנו. ולמחרת החלטנו, היה כזה, כמה ימים כבר היו היה סלקציות, וכל פעם שמענו שהיו מתקרבים כבר אלינו, אז החלטנו היות ואין לנו סיכוי, שאנחנו באמת נצא עם הגירוש הזה, אנחנו לבשנו את הבגדים עוד שהיו לנו, הבגדים הכביכול החגיגיים, אני אפילו נעלתי נעליים של אימא, על עקב קצת יותר גבוה, שאני אראה יותר גבוה, והכנו את התרמילי גב, אבל החלטנו שאנחנו נוציא הכול מה שיש לנו בגינה, ונאכל פעם אחרונה ארוחה אחרונה, [בלעז] ככה דיברנו. ואני אפילו בדימויני ראיתי את הארוחה האחרונה של ישו הנוצרי, זה אני ראיתי את זה... וכשהאוכל היה... הוצאנו הכול מהאדמה, היו לנו תפוחי אדמה קצת בשלים וגזר וסלק וצנון... מה שהיה. הוצאנו הכול מהאדמה, כולל העלים, וניקינו את זה, ואימא בישלה סיר גדול של כביסה, שיהיה מה שיותר, אנחנו צריכים לאכול פעם אחת לשובע! וכשאנחנו... כמעט היה מוכן, כמעט והעמדנו את זה על השולחן, שמענו כבר בסמוך אלינו בבית היותר גדול, שמענו כבר רירות ונביחות כלבים וצעקות בגרמנית "אאוסו ראוס" (PH), ו... שם התחילה האקציה, והשוטר יהודי צועק בכיוון אלינו, "תתכוננו, הוועדה באה", כי הם קראו לזה "ועדה", ובאופן אינסטינקטיבי תפסנו את התרמילי גב... לצאת. באותו רגע, אחי אומר, אמר "בעצם אני רוצה לאכול פעם אחת לשובע, אנחנו קודם נאכל, אחר כך נלך, לא אכפת לי מה שיהיה". וזה היה באמת רעיון פז, ואנחנו התיישבנו והתחלנו לאכול. על ידינו היו צעקות ורירות ונביחות כלבים, את יודעת, זה קשה היה להבדיל בין נביחות כלבים לצרחות האלה של הגרמנים, זה כל כך התערבב. ואנחנו היינו שקועים באכילה, נכנסנו כמו לאקסטזה של אכילה. אכלנו צלחת ועוד צלחת, והורקנו את הכול מה שאימא בישלה, וכשהיינו מוכנים קמנו ללכת. אז אני לא זוכר, או אימא או אבא אמרו "בעצם, ממילא ייקחו אותנו, שהם יבואו לקחת אותנו, אנחנו לא מוכרחים ללכת לקראתם". ושלא יראו שאנחנו בבית, אז אימא ואבא נשכבו על המיטה, ואחי ואני לקחנו את התרמילי גב, והיה לנו שמה בצריף פרוזודור כזה בערך של חצי מטר, לקחנו את התרמילים, ושמה חיכינו שיבואו לקחת. ושכחתי להגיד שהייתה לנו עוד חתיכת לחם, אנחנו חילקנו את זה לארבע, שכל אחד יחזיק את זה בכיס, שזה יהיה לדרך. וכשישבנו שמה בפרוזודור, היה לי פחד כזה, אכל אותי, אני הרגשתי את זה כאילו מהבטן יוצא לי איזה תולעת וחונקת אותי. ופתאום נזכרתי שיש לי חתיכת לחם לדרך. מתוך פחד, אכלתי את הלחם, וגם אחי אכל את זה, שלא יהיה לנו לדרך. אני לא יודע כמה זמן זה לקח, בכל אופן, דרך אגב, זה היה נצח. באחד הזמנים פתאום היה כאילו הצעקות והרירות כאילו ירדו באוקטבה מסוימת, ואנחנו חיכינו עוד... לא יודע כמה זמן. פתאום היה שקט. ואבא הציץ החוצה וראה שהם עזבו. _____ היה שמה שכן בחצר הסמוכה, והשכן סיפר לו איזה נס קרה לנו. אחד הגרמנים אמר לשני "כנראה אנחנו הוצאנו כבר את ה...", טוב, הוא אמר את זה בצורה לא ספרותית, "את היהודים כאלה וכאלה", כי הם כל היום הלכו מבית לבית, ואני משער לעצמי שראו – כי פתחנו את החלונות, חלון אחד יצא לזקיף, חלון אחד יצא לחצר איפה שהייתה האקציה, כנראה שראו דרך שני חלונות ראו את הזקיף וראו ששמה לא קורה שום דבר, והם

עזבו את זה. וזה היה אחד הנסים שקרו לנו. כי אנחנו היינו המועמדים הטבעיים ביותר לאותו גירוש. היו גירושים ב_____ אחרים, ו...

ש: אני רוצה לשאול אותך... על מה דיברתם אחרי שהאקציה הזאת, השפחה, נגמרה. האם דיברתם על זה שהפעם אי אפשר לחשוב שהם הוצאו לעבודה, מפני שהיו שמה ילדים וחולים וזקנים?

ת: עכשיו אני חושב באופן לוגי, אבל אז לא חשבתי. לא חשדתי. מה שהיה שכל אחד חזר למקום עבודה שלו, ועד כמה שזכור לי שהמצב של אספקה היה קצת יותר טוב. וגם מהגדוד שלי לקחו... אחד זה היה מבית חולים, אחד זה לקחו מהבית, בכל מקום היו חסרים אנשים. ורק כשחזרנו אחרי השפחה, אז... את מי לקחו, ומי נשאר. אבל מה שקורה עם אנשים... המוחות שלנו לא עבדו בצורה... בצורה אנושית, פשוט.

ש: אתה הזכרת במקום אחר אהבה ראשונה.

ת: [צוחק] זו הייתה אהבת ילדות, אחת הבנות בגדוד, ש... לא דיברנו על אהבה, ולא התנשקנו, אבל השתדלנו תמיד להיות ביחד. כשאני הייתי בוועדה הזאת אז השתדלה להיות בוועדה הזאת, כשאני הייתי פה אז... השתדלנו תמיד להיות ביחד, וכל פעם אני ליוויתי אותה הביתה... לא דיברנו על אהבה, כי זה היה... קודם כל אנחנו היינו _____ אנחנו היינו באטמוספירה אחרת. אם אני אספר לך שאנחנו סילקנו בחור מהגדוד. זה היה עונש הגדול ביותר מה שהיה בגדוד. סילקנו אותו. כי כשהלכנו אסיפות, אז... לא הלכנו חבורה של ה-30 איש, עשרים וכמה חבר'ה, בבת אחת, אלא קיבלנו כתובת, משה למשל נתן לי כתובת שפה במקום הזה אנחנו ניפגש, זה נתן לנו חדר, ואני חילקתי את הכתובת, כתבתי את הכתובות, וחילקתי את זה בין הרסורטים שאנשים עבדו, אחר כך לפני מועד הפגישה, עמדו שני בחורים, או בחור ובחורה, עמדו ברחוב והם הראו איפה נכנסים. נכנסו שניים שלושה בבת אחת, לא יותר. אפילו שכנים ממול הדלת לא ידעו ששמה ישנה חבורה של 20, 30 חבר'ה. אותו דבר, אנחנו ירדנו הביתה. וקרה פעם שבחור או בחורה, או שתי בנות או שני בנים, לא חשוב, ירד בחור עם בחורה אחת וכמעט בחדר מדרגות לא היה אור, והוא ניסה ללטף אותה, והיא התלוננה. והייתה היה בית משפט הגדודי, והחלטנו שזה לא התנהגות נאותה בגדוד שלנו ואנחנו סילקנו אותו! ככה שאנחנו אפילו, אני כתבתי יומן בגטו, אפילו פעם אחת... לא ידעתי איך לכנות את זה, שאני... שיש לי רגש כזה יותר חם אליה מאשר לכל אחד אחר, אבל... ולא סיפרתי, כולם ידעו שאנחנו, היה מונח כזה בפולנית, "אויצ'בויאיו" (PH) את מכירה את המונח הזה? זאת אומרת...

ש: אוהבים אחד את השני.

ת: בערך. אבל בקול רם להגיד דבר כזה זה היה דבר נורא. אבל עובדה שכבר בסוף הגטו, לפני שנסעתי לאושוויץ, אני חליתי בטיפוס, ושכבתי על הרצפה על יד בית חרושת של אחי, ו... כנראה שישנתי. כשהתעוררתי, אז אימא שלי אמרה לי "כשתהיה גדול, כשתצא מהגטו, אתה תתחתן עם בחורה הזאת", שהיא בחורה נהדרת וכולי וכולי... למשל, כשהייתי חולה, אז... אפילו לפני... כשיצא צו אחרון של הגטו, של חיסול הגטו, אני הייתי אמור להיות עם הראשונים שיוצאים את הגטו, כי היה לפי מספרי רסורטים, אני הייתי ברסורט מספר שתיים, והיו אמורים לצאת 5,000 איש ליום, אני כמובן גנבתי את התעודה שלי, שבלעדיה _____ בכל אופן, כל החבר'ה באותו יום... אנחנו לא נפגשנו, אבל כל החבר'ה באו אליי, כולם... שניים שלושה, כל אחד באו לשאול מה קורה איתי, ורק היא לא באה, ואני מאוד... סבלתי מזה, רק היא לא באה להגיד לי... כבר היה ערב, עשר או עשר וחצי או אחד עשרה וזאת הייתה שעת, שעה שאסור ללכת, פתאום... והיה גשם, פתאום מישוה דופק בדלת, היא הופיעה. היא סיפרה לי שרצתה לבוא אליי והורים לא נתנו לה לצאת, אז היא חיכתה עד שהורים ילכו לישון, היא רצתה לדעת מה שלומי וכולי וכולי. זה... זה הייתה אהבה כזאת ילדותית, ראיתי אותה אפילו בשטוטהורף (PH).

- ש: אני רוצה לחזור קצת אחורה. אמרת שהמציאות לא עניינה אתכם בתנועה, דיברתם על החלום. אבל בכל זאת המציאות הייתה שם. האם פחדתם מרומקובסקי? האם אי פעם פגשת אותו?
- ת: ראיתי אותו פעם מרחוק, אבל הוא היה איש... רק אנשים גדולים יכולים לגשת אליו, שהוא _____ אנחנו כן הרגשנו, אי אפשר להגיד שאנחנו התעלמנו מהגטו. בגדוד לא דיברנו, אבל לדוגמה, כשהיו גירושים, וכשהגרמנים רצו, היודנראט, שהאנשים האלה יתייצבו לגירוש, אז הם חסמו את כרטיסי המזון, ואם חסמו כרטיסי מזון, משפחה הייתה חייבת... לא יכלו להחזיק מעמד, והייתה חייבת להתייצב. ואנחנו ידענו מהגדודים הגדולים יותר, כי אנחנו היינו הגדוד הצעיר, שכל אחד מהחבר'ה שלנו מביא כפית סוכר, כפית קמח, תפוח אדמה, גזר – אם כל אחד יביא משהו, ואנחנו אספנו את זה, והבאנו את זה לאחת הבנות שהייתה בגדוד שלנו. זה... זאת... אי אפשר להגיד שאנחנו התעלמנו מהגטו. אנחנו דיברנו על ארץ ישראל, אבל היינו בגטו, כי... זה שלא הרגשתי את הרעב, אז זה רק באותו עולם, ברגע שעזבתי את הגדוד, כבר הקיבה דרשה את שלה. וכבר ידענו כל אחד הלא עבדנו, וכל אחד עבד. זה הלוא מובן מאליו. לא התעלמנו. התעלמנו בגדוד, לא דיברנו על הרעב ולא דיברנו על... דיברנו רק שאנחנו... דיברנו _____ על ארץ ישראל.
- ש: בספטמבר 1941 הוגש לרומקובסקי אלבום לכבוד ראש השנה מטעם מחלקת החינוך של הגטו. כל בית ספר, כל התלמידים של בתי ספר חתמו. האם זה זכור לך?
- ת: זה לא זכור לי.
- [המראיינת מראה את התעודה למצלמה. מעבירה את התעודה למרואיין. הוא מעיין בה. מחייך, לא מאמין]
- ש: שרגא... חיים הירשמן, אני מזכיר אותו בספר. [ממלמל את השמות, מתרגש מאוד, מסתיר את פניו בתעודה] זה מרגש [בדמעות. מעיין שוב].
- ש: בן כמה היית כשחתמת שם?
- ת: 13 או 14. באיזה שנה זה היה?
- ש: ספטמבר '41.
- ת: בן 13. אנחנו למדנו גם כן יידיש. המנהל של הבית ספר, הוא היה בונדיסט. ואפילו אני זוכר חלק מהדקלום שהוא לימד אותנו ביידיש.
- ש: נשמע.
- ת: טוב, זה לא... מבטא לודז'אי, זה כמו שלמדתי... לזה לא הייתי מוכן. [מדקלם ביידיש] לא זוכר, אבל זה... בכל אופן, הפוינט היה שהמוראז' (PH) שהיה לו אוכל, והציפור אמר לו בסוף: [מדקלם ביידיש] אז, טוב, זהו.
- ש: אני רוצה עוד נקודה אחת, שאולי תוכל להסביר קצת על איך זה קרה שכתבת יומן, האם זה היה דבר נפוץ, האם ילדים אחרים גם כתבו יומנים?
- ת: כן, היה מאוד נפוץ בגטו. אני כתבתי כי אני חשבתי _____ שאני היסטוריון. כי אני אהבתי היסטוריה, סיפרתי לך, אני אהבתי מאוד היסטוריה, וכתבתי יומן, אפשר להגיד מהתחלת הגטו. כתבתי שם

הכול, מה שקורה, ומה ש... ואיזה מנות אנחנו מקבלים. כתבתי את היומן אפילו עד רגע הגעתי לאושוויץ. אפילו כשהייתי בבית חולים, ברגע שיכולתי לכתוב, תמיד היה לי בתוך התחתונים מחברת, איפה שלא יהיה, כדי שאוכל לכתוב.

ש: תודה רבה.

ת: תודה.

End of Interview

ש: היה מאוד מרגש. _____ זה שלך. לא קראתי את זה נכון אז בהתחלה לא יכולתי למצוא. שאברהם וולדא היה בכיתה שלך ועוד כמה שמות אז לפי זה מצאתי אותך.

ת: _____